

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РУХАНИ ЖАЛҒАСТЫҚ: А. ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ С. ТОРАЙҒЫРОВ

Р.Е. Джуншеев, Г.К. Мусабекова

АҢДАТПА

Мақалада қазақ ағартушылық ілімдерінің қалыптасуының кейбір ерекше факторлары мен бастаулары талданған. Авторлар XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ ағартушылығының қалыптасу ерекшеліктері мен заңдылықтарын анықтай отыра, оның орыс және еуропалық ағартушылығымен идеялық байланысын көрсетеді.

Қазақ ағартушылығының эволюциясы мен одан әрі дамуы дала қоғамдық өмірінде болып жатқан өзгерістер аясында қарастырылады, оның XX ғасырдың басындағы кейбір сипатты белгілері атап өтіледі.

Авторлар Қазақстанның ағартушылық философиясының негізгі әлеуметтік және жалпы философиялық мәселелерінің шеңберін айқындай отырып, негізгі ағартушылық мәселелердің бірі-қоғамдық прогресс мәселесі мысалында, оны қазақ ағартушылығының дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі сараптау ерекшеліктерін анықтауға талпынады.

Қазақ ағартушылығының дамуындағы рухани сабақтастықты А. Құнанбаев және С. Торайғыров шығармашылықтары арқылы қарастырады. Қазақ ойшылдарының орыс халқының озық мәдениеті мен әлеуметтік практикасына, ал ол арқылы Батыс Еуропа мәдениетіне көз тігіуіне алып келген шешуші фактор, біздің ойымызша, сол кездегі «негізгі тенденция» – озық орыс капиталистік шындығы мен артта қалған жергілікті патриархалдық-феодалдық қоғамның болмысы арасындағы қайшылық, қайшылықтың бірегей нысаны ретінде және бұл қайшылықты дәстүрлі қазақ қоғамын прогрессивті даму жолымен өзгерту арқылы шешу қажеттілігі болды.

Түйін сөздер: қазақ ағартушылығы, орыс ағартушылығы, еуропалық ағартушылық, философия, қоғамдық прогресс, А. Құнанбаев, С. Торайғыров.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Г.К. Мусабекова,
mgm_7@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Джуншеев Р.Е.,
Мусабекова Г.К.
Қазақ ағартушыларының
қалыптасуы және оның
дамуындағы рухани
жалғастық: А. Құнанбаев
және С. Торайғыров
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 30-39.

Становление казахского просвещения и духовное продолжение его развития: А. Кунанбаев и С. Торайгыров

Аннотация. В статье анализируются некоторые особенности и истоки становления казахского просветительского учения. Авторы, определяя особенности и закономерности формирования казахского просвещения второй половины XIX века, указывают на его идейную связь с русским и Европейским просвещением.

Эволюция и дальнейшее развитие казахского просвещения рассматривается в свете изменений, происходящих в общественной жизни степи, и отмечаются некоторые его характерные особенности в начале XX века.

Определяя круга основных социальных и общепросветительских проблем философии просвещения Казахстана, авторы пытаются на примере одной из главных проблем просвещения - проблем общественного прогресса определить особенности ее анализа на разных этапах

развития казахского просвещения. Духовная преемственность в развитии казахского просвещения рассматривается через творчество А. Кунанбаева и С. Торайгырова.

Духовная преемственность в развитии казахского просвещения рассматривается через творчество А. Кунанбаева и С. Торайгырова. Решающим фактором, приведшим казахских мыслителей к передовой культуре и социальной практике русского народа, а через нее и к западноевропейской культуре, на наш взгляд, является «основная тенденция» того времени – противоречие между передовой русской капиталистической реальностью и существованием отсталого местного патриархально-феодалного общества, как своеобразная форма противоречия и прогрессивное развитие этого противоречивого традиционного казахского общества была необходимостью решения путем изменения пути.

Ключевые слова: казахское просвещение, русское просвещение, европейское просвещение, философия, А. Кунанбаев, С. Торайгыров

Formation of the Kazakh Enlightenment and Spiritual Continuation in its Development: A. Kunanbayev and S. Toraighyrov

Abstract. The article analyzes some of the features and origins of the formation of the Kazakh educational teaching. The authors, defining the features and patterns of formation of the Kazakh enlightenment of the second half of the XIX century, point to its ideological connection with the Russian and European Enlightenment.

The evolution and further development of the Kazakh enlightenment is considered in the light of the changes taking place in the social life of the steppe, and some of its characteristic features at the beginning of the XX century are noted.

Defining the range of the main social and general philosophical problems of the philosophy of enlightenment in Kazakhstan, the authors try to use the example of one of the main problems of enlightenment - the problems of social progress to determine the features of its analysis at different stages of the development of the Kazakh enlightenment. The spiritual continuity in the development of the Kazakh enlightenment is considered through the work of A. Kunanbayev and S. Toraighyrov.

Spiritual continuity in the development of the Kazakh enlightenment is considered through the works of A. Kunanbayev and S. Toraighyrov. The decisive factor that prompted Kazakh thinkers to turn their eyes to the advanced culture and social experience of the Russian people, and thus to the culture of Western Europe, was, in our opinion, the «main trend» of that time - the confrontation between the developed Russian capitalist reality and the realities of the backward local patriarchal-feudal society, as a unique object of our time.

Key words: Kazakh Enlightenment, Russian Enlightenment, European Enlightenment, Philosophy, A. Kunanbayev, S. Toraighyrov.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында қоғамдық ойдың жаңа бағыты – ағартушылық ілімдері дүниеге келді. Қазақ ағартушылығының қалыптасуы табиғи және заңды құбылыс болды, ол жергілікті қоғамның өзекті қажеттіліктерінен туындады.

«Философия тек дәуірді ғана көрсетпейді, - дейді академик Т.И. Ойзерман, – ол сонымен бірге оның дамуының негізгі тенденцияларын, яғни өте ұзақ уақыт бойы болып жатқан тарихи процестерді білдіреді» [1, 236 б.]. Ағартушылықтың қалыптасуы мен дамуына себеп болған мұндай тенденция буржуазиялық жаңа және феодалдық ескі арасындағы айқын қайшылықта көрінеді. Мұндай қайшылықтың элементтері сол кезде қазақ болмысында байқала бастаған,

бірақ ол өзінің дамымағандығы мен жетілмегендігіне байланысты ағартушылықтың қалыптасуына түрткі бола алмады. Бұл қайшылық сонымен қатар сыртқы ықпалдың нәтижесі ретінде көрінді, ол Қазақстанның Ресейге қосылуы барысында және одан кейін пайда болды. Сондықтан қолданыстағы әлеуметтік қатынастарға енген және оған қайшы келетін капиталистік қатынастардың элементтерін осы шындық үшін маңызды емес сыртқы нәрсе ретінде қабылдануы мүмкін еді.

Алдыңғы қатарлы ойшылдардың белгілі бір мәселелерге деген қызығушылығы, ең алдымен, әлеуметтік тұрғыдан анықталатындығы анық. Экономикалық және мәдени байланыстардың кеңеюінің арқасында Қазақстанның әлеуметтік-философиялық ойы орыс және еуропалық

ағартушылық идеяларының жемісті әсерін сезіне бастады, бұл, аймақта ағартушылықтың пайда болу үрдісін жеделдетті. Біздің ойымызша, орыс демократиялық дәстүрінің «анықтаушы» мәні, оның қазақ қоғамдық ойына ондағы ағартушылық бағыттың қалыптасуына ықпал етуі болып табылады.

Егер біз XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ шындығын Ресейден оқшаулап қарастыратын болсақ, Қазақстанда ағартушылық идеологияның пайда болуын түсіну қиын болар еді. Әкімшілік, экономикалық және әлеуметтік-саяси тұрғыдан алғанда қазақ даласы барған сайын Ресей империясының құрамдас бөлігіне айнала бастады. Қазақтың қоғамдық ойының алдыңғы қатарлы өкілдерінің осы біртұтастықты түсінуі, осындағы негізгі қайшылықты – қазақ даласындағы патриархалдық-феодалдық шындықты сол замандағы озық Ресей шындығымен салыстыра қарастыруына әкелді. «Сондықтан... Қазақстанның біртіндеп Ресей империясының бір бөлігіне айналу үдерісіндегі болмысын ескермейінше, оны (қазақ ағартушылығын) түсіну мүмкін емес» - деп көрсетті О.А. Сегізбаев [3,155 б.].

Әдіснамасы

«Егемен Қазақстанның қазіргі заманғы тарихи дамуы және бүкіл әлемді қамтыған жаһандану үдерістері зерттеушілер алдына жаңа міндеттер қойып отыр: әртүрлі халықтар ілімдерінің өзара байланысы мен өзара ықпалын қарастыру, оның контекстінде әрбір ұлттық ағартушылық ілімнің жалпы және ерекше белгілерін анықтау» [2, 36 б.]. Осы міндеттер аясында тақырыпты зерттеу кешенді қарастыруға және жүйелік-проблемалық саралауға негізделген. Сонымен қатар, тарих-салыстыру әдісі біздің зерттеуімізде негізгі әдіс ретінде қолданылды.

Мақалада, қазақ даласында ағартушылықтың пайда болуының өзіндік тұжырымдамасы негізделеді және оның идеялық-теориялық мазмұнына жаңа түсінік беріледі, бұл жергілікті ағартушылықты бір жағынан, жалпы ағартушылық қозғалысының құрамдас

бөлігі ретінде, екінші жағынан, оның қалыптасуының тарихи жағдайларының ерекшелігін қатаң ескере отырып, яғни қазақ ағартушылығының жалпы және ерекше белгілерін талдаудың арқасында мүмкін болды.

XX ғасырдың басындағы ағартушылық XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылықтың алға қойған мәселелерінің одан әрі дамуы тұрғысынан қарастырылған, бұл қазақ ағартушылығының әртүрлі кезеңдері арасындағы генетикалық байланыс пен сабақтастықты көрсетеді.

Негізгі бөлім

Қоғамда маңызды әлеуметтік ілгерілеу мен өзгерістер қажеттілігі туындаған кезде, басқа халықтармен, олардың озық қоғамдық тәжірибесімен идеологиялық байланыс орнатуға және осы негізде қоғамдық ғылымды одан әрі дамытуға баса назар аударыла бастайды. Артта қалған елдердің қоғамның прогрессивті топтары алдыңғы қатарлы елдердің жалпы прогрессивті идеяларын, артта қалған ұлттық тәжірибені өзгертудің тиімді факторына айналатын идеяларды қабылдайды.

Бірақ қазақ ойшылдары қабылдаған басқа халықтардың озық идеялары соңғысының дәл қайталануы бола алмайтынын есте ұстаған жөн. Олар дәуірдің, әлеуметтік – экономикалық қатынастардың, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктеріне сәйкес сөзсіз өзгеруге ұшырайды.

Өз уақытын болжайтын идеологиялық сипаттағы белгілі бір прогрессивті дәстүрлер қазақ қоғамдық ойының даму тарихының өзінде де болған. Қазақ халқының рухани мәдениетіндегі демократиялық прогрессивті дәстүрлердің сабақтастығын О.А. Сегізбаев «Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре казахского народа» кітабында жақсы сипаттаған. Онда қазақ ағартушыларының еркін ойлауының терең халықтық тамыры дәлелденген. «Қоғамдық санадағы дәстүрлер, - деп жазады ол, бұл ұрпақтың нақты өмірлік процесінің әсерінен пайда болғанымен, адамдардың жаңа ұрпақтарына әсер етуді жалғастырады, олар оны қабылдайды, да-

мытады және байытады және өз мүдделері үшін күресте қолданады» [4, 16 б.].

Шығыс рухани мәдениетінің де осындай ықпалы бар екенін айта кеткен жөн. Атап айтқанда, Шығыс мәдениетінің қайшылықтарының бірі – үстемдік етуші діни идеология мен дамып келе жатқан ғылым мен философия арасындағы қайшылық болды. «Бұл қайшылық ортағасырлық араб тілді әлемде «білім» сөзін екіұшты түсінуде ерекше көрінеді. Ислам теологтары «білімді» Құранға сеніммен теңестірсе, философтар «білім» арқылы дүниені ұтымды түсінуді меңзеген» [5, 75 б.]. Осы қайшылықтың әсерінен ғана сенім мен ақылдың қарама-қарсылығына негізделген қазақ ағартушыларының жалпы философиялық көзқарастарының өзіндік ерекшелігін түсіндіруге болады. Ол қазақ ағартушылығының этикалық-әлеуметтік концепциясына да өз ізін қалдырды.

Ағартушылық дүниетанымның қалыптасу үдерісіндегі үш қайнар көздің әрқайсысының нақты орны мен маңызы зерттеу әдебиеттерімізде жеткі-лікті түрде анықталмаған. Егер бұл процесте, біздің ойымызша, халық ауыз әдебиеті мен Шығыс рухани мәдениеті ұқсас мағынаға ие болса, онда орыс демократиялық мәдениетінің орны ерекше. Егер алғашқы екі дереккөз ағартушылық дүниетанымның пайда болу мүмкіндігін тудырса, онда соңғысы бұл мүмкіндікті шындыққа айналдырды. Дәл осы мағынада ғана қазақ ағартушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы орыс демократиялық дәстүрінің «айқындаушы» мәні туралы айтуға болады.

Бірақ бұл ешбір жағдайда бұл мәдениеттерді игеру белгілі бір реттілікпен өтті деген ойды тудырмауы керек. Бұл формуланың схемалық сипатына есеп бере отыра, ол қайнар көздерінің әрқайсысының қазақ ағартушылығын қалыптастырудағы орнын нақты көрсету қажеттілігімен негізделгенін айтамыз.

Осы аспектіде ХХ ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының ерекшелігін айта кеткен жөн. Ағартушылық дәстүр қазақ болмысының өзінде болды, ол қазақ қоғамдық ойының маңызды ерекшелігіне айналды. ХХ ғасырдың

басындағы қазақ ағартушылығы осы дәстүрдің басым әсерінен қалыптасып, Ресей мен Батыстың озық рухани мәдениетіне көз тігуді тоқтатпайды. Шығармашылық қабылдаудың негізі ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларынан туындаған жаңа әлеуметтік қажеттіліктер болды. Атап айтқанда, отаршылдық езгінің күшеюі, әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі қазақ ағартушылығындағы гуманизм, демократия идеяларын нығайтуына және қоғамды прогрестік жолмен өзгерту идеясының одан әрі дамуына серпін берді.

Осыған орай, ішкі ұйымы үш деңгейдің – қоғамдық – саяси, әлеуметтік-этикалық және жалпы философиялық қатынастар тұрғысынан ұсынылған қазақ ағартушылығының құрылымдық моделін ұсынамыз. Әрбір деңгей үшін негізгі дүниетанымдық мәселелер сәйкесінше: ағартушылық мәселесі және аграрлық мәселе, адам және қоғамдық прогресс мәселесі, діни дүниетанымға деген қатынас мәселесі және таным мәселесі.

Қазіргі өркениеттің жемісін көріп, артта қалушылық пен надандықты еңсеріп, өз халқын білімді және бақуатты көруге деген ұмтылыс қазақ ағартушыларын қоғамдық прогресті басты мәселелерінің бірі ретінде қарастыруына әкелді. «Осы философиялық мәселелерді оңды шешуге ұмтылған ойшылдарға келетін болсақ, олар түптеп келгенде әлеуметтік мәселелерді түбегейлі шешу қажеттілігін түсінеді» [1,53 б.], - деп жазды Т.И. Ойзерман адамның табиғаты, адам өмірінің мәні, оның бостандығы туралы мәселелерді шешуге ұмтылу арқылы «қоғамдық өмірді ұтымды қайта құру» мәселесінің пайда болуының табиғи шарттылығына қатысты.

А. Құнанбаевтың шығармаларында қазақтардың өмірін жаңартудың өзіндік «бағдарламасы» негізделген. Бұл мәселені шешуге ол этикалық мәселелерді қарастыру арқылы келеді. Оның түсінігінде адамгершілікті орнықтыру көшпелі мәдениеттің өмірі мен әдет-ғұрпын өзгертудің жаһандық міндеті болды. Бұл «бағдарламаның» моральдық жағынан басқа екі аспектісі

де болды: саяси және экономикалық.

XIX және XX ғасырлардағы әлеуметтік-саяси көзқарастарға үлкен әсер еткен француз ағартушыларының «ағартушылық абсолютизм» тұжырымдамасы қазақ ағартушыларының шығармашылығында да ерекше көрініс тапты. Ағартушылардың бұл тұжырымдамаға келуі кездейсоқ емес, оның өзіндік заңдылықтары бар. Осыған байланысты Т.Б. Длугач: «бұл концепцияның пайда болуы ағартушылық дүниетанымның бүкіл контекстіне, ақыл-ойдың күші туралы ойлардың қалыптасуына және адам өмірінің барлық құбылыстарын тек парасат негізінде қарастыруға байланысты екенін атап өтеді. ...Бір нәрсенің өмір сүру құқығы дәлелденгенге дейін бәрі ақыл-ой сотына ұсынылуы керек» [6, 31 б.]. Әрине, билік өзінің құндылығын дәлелдеу үшін ақылға қонымды болуы керек, «бұл оған білімділікті талап етуді білдіреді».

«Ағартушы монарх» идеясы жалпы ағартушылық идея болып табылады, оны қазақ ойшылдарының батыс және орыс ағартушыларынан шығармашылық жолмен қабылдауы күмән тудырмайды. Саяси тұрғыдан Абай Құнанбаев «білімді болыстың» қажеттілігін негіздеді. Болыстың басында білімді болыстық басқарушы, орысша білім алған адам тұруы керек. «Қара сөздердің» үшінші сөзінде Абай қазақтар арасындағы басқарудың қазіргі жүйесіне және қазіргі болыс билеушілерінің әдет-ғұрыптарына жан-жақты сын айтады. Ол «болыс болғандар өзі қулық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де зарар жасауға қолынан келеді деп» [7, 30 б.] жазады.

Бұл жағдайдың «негізгі себебі» неде? Ол – сайланған билеушілердің надандығында, Абай олардың жеке басының мүддесін жалпы мүддемен ұштастыра алмауында, баршаның игілігі үшін, халықтың бақыты үшін билік жүргізе алмауында деп есептейді. Тек өз мүддесін, өз жағдайын ойлап, халықтың шынайы мұң-мұқтажын ойлануға орын қалмаған күйзеліс пен уайымдар – әділетсіз билеушілерді ту-

дыратын түпкі себеп: «Үш жылға болыс сайланады, - деп жазды Абай. Әуелгі жылы: «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен өтеді. Екінші жылы кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?» [7, 30 б.]. Абайдың пікірінше, мұндай басқару халықтың адамгершілік жолымен дамуына, қоғамда азаматтық ізгі қасиеттердің орнығуына кедергі болып табылады.

Ағартушының пікірінше: «Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадірлі орысша образование алған кісі болсын». Заманауи білімі бар адамдардан болыс билеушілерін сайлау немесе тағайындау басқа нәтижелерге әкеледі: «...бұл халыққа бек пайдалы болар еді» [7, 30-31 бб.]. Ізгілік туралы біліммен байытылған адам ғана озбырлықты жойып, басқаруды халықтың мүддесі мен әлеуметтік өзгерістердің қажеттілігіне сай атқара алады.

«Білімді болысқа» деген сенім қазақ ағартушыларына тән ағартушылық пен білімнің әлеуметтік дамудағы ерекше, шешуші рөліне деген сенімге негізделді. Олардың тұжырымдамасына сәйкес, білімді билеуші білім мен әділ тәртіптің кең таралуының кепілі болып табылады. Абай халықтың мүддесі үшін қоғамдық өмірді өзгертуге ұмтылған білімді билеушінің билігін идеализациялады. Абай қоғам өмірін халық мүддесі үшін өзгертуге ұмтылған білімді билеушінің билігін идеализациялады.

Ағартушылар қазақтар тек надандық, адасушылықтың салдарынан өз дамуында артта қалып, озбырлыққа, әлеуметтік әділетсіздікке шыдады деп сенді. Оларға адамдар арасындағы әділдік пен ізгілікке негізделген қарым-қатынастың артықшылығын біліп, ақиқатты ұғынған қазақ адасудан арылып, ақыл-парасаттың талабына сай қоғам құратындай көрінді. Ағартушылардағы ақыл-ойдың құдіретті күшіне деген сенімінің күшті болғаны соншалықты, бұл мәселеге байланысты біліммен қарулана отыра, қоғамды өзгерте алатын билеуші идеалына әкелді.

«Сонымен, қазақ ағартушыларына қоғамды, оның қозғаушы күштерін идеалистік тұрғыдан түсіну тән. Бірақ

қазақ ағартушыларының ешқайсысында бұл түсініктің біртұтас концепцияға айналмағанын айта кеткен жөн. Ол әлеуметтік өмірді дәйекті және саналы түрде түсіндіретін негізгі қағида ретінде емес, тек олардың ойларының тенденциясы (әрине, маңызды) ретінде көрінеді. Қазақ ағартушылары адамның қоғамдық ойы мүдделермен анықталатынын жиі және табанды түрде айтып отырған.

Қоғамдық өмірді объективті түрде қарастыруға деген ұмтылыс оларды кейде идеализмге қарама-қарсы басқа болжамдарға алып келді, бұл олардың кейбір жағдайларда әлеуметтік өмірдің кейбір аспектілерін дұрыс түсінуге шынымен жақындай алғанын көрсетеді. Ең алдымен, идеялардың экономикалық мүдделерге байланысты екендігі анықталды» [2, 39 б.].

Осы «мұқтаждық» қазақтарды қазақ қоғамының дамуына кедергі келтіретін көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа көшудің қажеттілігін түсінуге әкеледі. Қоғамның материалдық және моральдық ілгерілеуін қамтамасыз ететін, егіншіліктің қолөнердің, өнеркәсіптің, сауданың, сонымен қатар білімнің дамуына серпін беретін отырықшылық болып табылады. «Абай «қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі...» оны егіншіліктен, саудадан, қолөнерден, ғылымнан аластатумен түсіндіреді. Бұл ой Абайдың қырық екінші қара сөздерінде анық көрінеді. Егер қазақ, деп жазады Абай, «...егін салса, иә саудаға салынса», оның жаман істерге бос уақыты болмас еді, бұл оның қоғамдық прогрестің шарты болып табылатын моральдық жағынан түзелуіне әкеліп соғатын, адамгершілік жағынан кемелденуіне алғышарттар жасайтын еді [2, 40 б.].

Экономикалық тұрғыдан қазақ ағартушылары шаруаны қажетті материалдық және өзге де игіліктермен қамтамасыз етуді көздейді. Халықтың адамгершілік және рухани өсуі мүмкін болуы үшін қазақтардың, ең алдымен, кедейлердің материалдық қажеттіліктерін толықтай қанағаттандыру қажеттілігі туралы барлық қазақ ағартушылары айтты. Бұқара халықтың, ең алдымен, шаруалардың қатыгез патриархалдық-фео-

далдық және отаршылдық қанауынан күйреген экономикалық мүдделері ағартушылар тарапынан қызу қолдау тапты.

Сонымен, қазақ ағартушылары үшін әлеуметтік идеал тым бай да, тым кедей де жоқ және әл-ауқаты өз еңбегімен қамтамасыз етілетін қоғам болды. Бұл шағын тауар өндірушілер-шаруа және қол-өнершілер қоғамы. Мұндай әлеуметтік организм жеке меншіктің болуын болжайды, бұл оларға әр адамның жұмысының табиғи нәтижесі болып көрінді. Осылайша, байлық билігіне наразылық білдіру, байларды ашкөздігі және кедейлердің мүдделерімен санасуға құлықсыздығы үшін айыптау жалпы демократиялық мазмұнға ие болды.

Қоғамдық прогресс мәселесі ХХ ғасырдың басындағы ағартушылық ілім өкілдерінің әлеуметтік-философиялық тұжырымдамасының негізгі мәселесі болды.

ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылар айта бастаған қоғамдық өмірдің заңдылығы туралы идея С. Торайғыровқа да тән болды. Оның үстіне ағартушылардың әлеуметтік концепциясының бұл аспектісі оның шығармашылығында күшейе түсті. Мұны Қ. Бейсембиев дұрыс көрсетті: «Ақын-ойшыл тарихи қозғалыстың объективтілігі туралы стихиялы түрде құнды қорытындыға келеді. Жеке тұлғалар, оларға қандай құқықтар берілсе де, қандай қасиеттерге ие болса да, тарихтың бағытын өзгертуге дәрменсіз. С. Торайғыров тарихи дамудың табиғилығын, объективті заңдылығын мойындайды. Осылайша, ол өзінің бұрынғы идеалистік әлеуметтік-саяси көзқарастарымен ажырасуға үлкен қадам жасайды» [8, 176 б.]. Қоғамның үдемелі дамуы идеясы С. Торайғыровтың алғашқы еңбектерінде де айтылған. Осыған байланысты «Ендігі беталыс» өлеңі ерекше назар аударды. Ал 1917-1918 жылдары жазылған өлеңдері мен поэмаларында бұл идея олардың мазмұнының басты тенденциясына айналады.

Бұл идеялардың негізінде С. Торайғыровтың қоғамды қайта құру, әлеуметтік әділетсіздікті жою және әділ әлеуметтік жүйені құру қажеттілігі туралы ой жатыр. С. Торайғыров феодалдық «ескі заманды» идеализациялаған

идеологтарға, сондай-ақ феодалдық жүйені мәңгілік, құдаймен берілген деп көрсеткен мұсылман дінтанушыларына қарсы дау айта отырып, бақытты заманның болашақта ғана келетінін алға тартты. «Әділет патшалығының» орнығуына деген жарқын сенім, әлеуметтік оптимизм, жалпы алғанда, оның шығармашылығына тән белгілер болды. Бұл келесі өлең жолдарында көрініс тапты:

Шындықтың аулын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсем де осы жолда.

Шаршармын, адасармын, шалдығармын,

Бірақ, бір табармын деп, көңілім сонда [9, 99 б.].

Қазіргі қоғам, С. Торайғыровтың пікірінше, әділетсіздік пен теңсіздік қоғамы болып табылады. Мұны негіздеу үшін ойшыл осы әлеуметтік организмде бірнеше шеттетілу жағдайларын атап көрсетеді. Ең алдымен, бұл әлеуметтік-экономикалық қайшылықтар.

Жоғалсын бұл «сенікі, менікілік»,

Осы ғой адамзатты қырған індет [10, 97 б.].

Ақын барлық қоғамдық зұлымдықтардың меншіктегі айырмашылықтардан туындайтынын баса айтты. Бұл тұжырымға ол әлеуметтік әділетсіздіктің негізін табуға деген табанды ұмтылыс арқылы келді. Бұл жеке меншік, оның пікірінше, қоғамда пайда болған мүліктік теңсіздіктің, кедейлердің өз еңбегінің жемісінен шеттетілуінің себебі болды. Бұл қоғамның кедейлер мен байларға бөлінуіне, соңғылардың үстемдігіне байланысты кедейлерді байлардың қанауына әкелді. Ол кедейлікті тудыратын себептерді меншікті қатынастардан туындайтын кедейлердің байларға мәжбүрлі тәуелділігінен, олардың мүліктік жағдайынан көрді. «Кезек қашан келеді?» деген өлеңінде, ақын байларды кедейлердің еңбегімен күн көретін «арам тамақ» деп атайды. Нағыз байлықты «өсіретін кедей, жалшы» [10, 20 б.].

Басқа шеттетілу жағдайы - бұл әділетсіз қоғамда әлеуметтік «шынайы» пайда мен адамдардың бұрмаланған жеке мүдделері арасындағы алшақтық. Ол билеушілерді өз қол астындағылардан және қоғамдық дамудың нақты қажеттіліктерінен

шеттетуге алып келеді. Саяси шеттетілу өмір сүріп жатқан қоғамдық организмнің өз мәнінен, оның саяси және әкімшілік ұстанымдарынан туындайды. Бұл қоғамда барлығы билеуші болған адамның әділеттіліктен бас тартуға мәжбүр болатындай етіп құрылған:

Өмірдің бұл түрінде ешбір әкім,

Мүмкін емес әділдік қылуға елге.

Себебі: тастап әкім бола алмайды,
Байлар мен молдалардың сөзін жерге.

Күшті таптың ыңғайын қылмасқа жоқ,
Мүбәда әкім болсам егер мен де.

...Мұны ойлап, әкімдіктен көңілім суып,
Өмірде болман дедім оған жуық [10, 91-92 бб.].

Айта кету керек, С. Торайғыровтың жалпы ағартушыларға, сонымен қатар, Абайға да тән «білімді басшы» иллюзиясынан арылуы қоғамдағы саяси шеттетуді ашып, оны шеттетілу жағдайының біріне жатқызуға мүмкіндік берді.

Соңында, бұл моральдық шеттетілу. С. Торайғыров қоғамдағы бар теңсіздік, әділетсіздік адамның болмысын, оның әдет-ғұрпын бұрмалады, - деп есептейді: «Адам ұлын алалап, бірдей қылмай, Нағыз жауыз – байлық сен, пейілі тар» [9, 37 б.].

Ол айтқан шеттетілу жағдайларын жеңу қажеттілігінен батыл іс-әрекетті ақтауға болады. Себебі, оларды жеңуге бағытталған нақты іс-шаралар әділеттілікке әкеледі. С. Торайғыров «Адасқан өмір» поэмасында өзінің әділ қоғам идеясын жан-жақты негіздеуге тырысады. С. Торайғыров әділетті қоғам адамзатқа шын мәнінде жарқын болашаққа жол ашатынын алға тартады. Онда адамдардың арасындағы дұшпандық, өшпенділік, алдау, екіжүзділік, сатқындық болмайтын нағыз бауырластық орнайды, зұлымдық пен зорлық-зомбылыққа ұшыраған халық болмайды. Қоғам өз мүшелерінің жеке қабілеттерін, олардың «жан, қуат, тапқыш, талантын» дамыту үшін ең қолайлы жағдай жасайды. Әділ жүйеде олар қайталанбайды, «еңбекшінің еккенін талау болмас», «жұмысқа кем көзбенен қарау болмас», «жұмыс қылу қорлық деп санау болмас», «жаратылыстан керегін әрбір адам, еңбегімен алуға бармау болмас» [10, 84-109 бб.]. Еңбек бұдан былай еңбек адамына

қарсы шықпайды, керісінше, әл-ауқат пен бақыт көзіне айналады.

С. Торайғыров бүкіл саналы ғұмырын шеттетілу жағдайларын еңсеру мен қоғамдық қайта құрудың жолдары мен құралдарын іздеуге арнады. Ақынның шығармашылық рухы бізді бұл міндет оның өмірінің мақсаты болғанына сендіреді. Ол өзі айтқандай, халықтарды әділетсіздік пен теңсіздікті мәңгілік қайта «...келтірмейтін жолын тапсам» [10, 95 б].

Шығармашылық жолының басында ол ағартушылық осындай құрал, қоғам өмірін қайта құру жолы болып табылады деген жалпы ағартушылық ұстаныммен келіседі. Алғашқы өлеңдердің бірінде қазақ қасіретінің болу себебін надандықтан, адасушылықтан табады.

Өнер-білім, адалдық, ар-намысты

Жоятын надандық қой емсіз індет.

...Білімге ел боп аңсап құмарланса,

Жетілмек азақ жылда жоғары өрлеп [9, 47 б.].

С. Торайғыров өмірінің соңына дейін ғылым мен білімнің қоғамдық даму үшін маңыздылығына сенімді болды. Бірақ қоғамдық қайта құрудың нақты жолдарын үздіксіз іздестіру оны, «Құр сенің ғылымыңмен түзеле ме» [10, 96 б.] - деген сауал қоя отыра, тек ағартушылық қоғамдық өмірді түбегейлі қайта құру міндетін орындай алмайтынын түсінуге әкеледі. 1917–1918 жылдарғы шығармаларында С. Торайғыров өз мұратын жүзеге асыруды қалыптасқан жүйенің түбегейлі күйреуімен байланыстырады. Бұл идея «Адасқан өмір» поэмасында айқын көрінеді, бұл көптеген жылдар бойғы ойшылдың күмән мен ізденістерінің жалпыланған нәтижесі болды.

«Адасқан өмір» поэмасының негізгі мақсаты – қоғамдағы әділетсіздіктің, теңсіздіктің себептерін ашу және теңдік жолын іздеуге талпыну. Сұлтанмахмұт қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздіктің шеңберінен шығып, бүкіл капиталистік қоғамға тән әділетсіздіктер туралы пайымдайды. Сол қоғамның азғындап бара жатқан белгілерін көріп, адам баласының қанаудан құтылып, өз еңбегімен күн көретін, өз талантын халық игілігі жолына жұмсайтын кезін – бақытты өмірді аңсайды» [11, 182 б.].

Әлеуметтік теңсіздіктің көзі туралы

қайта-қайта сұрақ қоя отырып, ол былай деп жауап береді:

Жер сараң, адам надан болғандығы:

Тіпті емес бақсыздыққа тұрған айдап,

А, жоқтығы жақындық – әділдіктің

Адамды сорлы қылған бақсыз байлап [10, 96 б.].

Өмірінің соңына қарай С. Торайғыров қалыптасқан қоғамдық-саяси жүйені қиратып, оны түбегейлі өзгертуден басқа қоғамдық дамудың жолын ұсынған жоқ. Біздің ойымызша, ақынды радикалды тұжырымдарға оның шығармашылығының, өзі өкілі болып табылатын қазақ қоғамының кедей топтарының, қазақ шаруасының қажеттіліктеріне барынша жақындығы әкелді. Қазақ ағартушысының бүлікшіл көңіл-күйі оның бүкіл өміріне тән болды.

Маған салса кедейлік аты өшкірді,

Дер едім, тұрмайтай ғып жерге көмсім.

Бірақ, сен өлмейсің ғой, жаның берік,

Құтқарсаң бар әлемді шыны өліп.

Өлмесең де өлтірем өсе келе,

Жүрмеспін жолдас болып саған еріп [9, 38 б.] - дейді ол «Кедейлік» атты алғашқы өлеңдерінің бірінде.

Әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі, Ресейдегі революциялық оқиғалар оны «ағартушылық арқылы қоғамдық зұлым-дықты жоюға болады деп, өзінің бұрынғылар сияқты қателескендігі туралы тұжырымға әкеледі» [8, 182 б.]. Бұл сыни сипаттағы ойлар С. Торайғыровтың қоғамдық-саяси көзқарастарының басқа ағартушылардан айырмашылығын көрсете отырып, ақынның бұрынғы өз көзқарастарын қайта қарастырғанын көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ ағартушылығының қалыптасуы мен дамуының мынадай ерекшеліктерін атап өту қажет. XIX ғасырдың екінші жартысына қарай Қазақстанның Ресеймен экономикалық, мәдени, идеялық байланыстары барған сайын кеңейе түсті. Орыс ағартушылығының, ол арқылы еуропалық ағартушылықтың Қазақстанның қоғамдық және философиялық ойына жемісті ықпалының арқасында өлкеде ағартушылық ілімдерінің қалыптасу процесі жеделдеді. Дәл осы ықпал Қазақстанда ағартушылық

ілімдердің қалыптасуына алып келді, ал іске асқан дала ағартушылық ілімдері оның, ХХ ғасырдың басында, әрі қарай дамуының негізі мен алғышарты болды.

Қазақ ағартушылығы тікелей және айқын буржуазиялық идеология болған жоқ және болады алмайды. Ол жалпы демократиялық, антифеодалдық, рухы мен сипаты жағынан прогресшіл идеологиялық қозғалыс ретінде дамыды, еңбекшілердің кең қабатының, ең алдымен қазақ шаруасының мүддесін білдірді. ХХ ғасырдың басындағы ағартушылық идеологияның кедей халықтың қажеттіліктеріне барынша жақындағы оны жаңа тұжырымдарға әкелді, бұл бізге осы кезеңдегі ағартушылықтың таңдаулы өкілдерінің радикалды демократизмі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Жалпы таптық негіз және әлеуметтік-экономикалық түп-тамыры өздерінің идеялық мазмұны бойынша ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы ағартушылық өкілдерінің көзқарастарының сәйкестіктерін анықтады. Алайда, бұл олардың көзқарастары арасында ешқандай айырмашылықтар болмаған дегенді білдірмейді, бір-бірімен салыстыру кезінде өткірлік пен дәйектіліктің әртүрлі дәрежелері ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы ағартушылардың дүниетанымына тән болғандығын аңғаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки. - 2-е изд. - М.: Мысль, 1982. - 301 с.

2 Джуншеев Р.Е., Қуандықова Э.Д., Мусабекова Г.К. Ы. Алтынсарин қазақ ағартушылық ілімінің аясында // *Адам әлемі*. - 2023. - №3 (97). - 34-44 бб.

3 Сегізбаев О.А. Қазақ философиясының тарихы (Ежелгі түсініктерден ХІХ - ХХ бірінші жартысының ілімдеріне дейін): оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 330 б.

4 Сегізбаев О.А. Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуреказахского народа. - Алма-Ата: Наука, 1973. - С. 168.

5 Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. - М.: Мысль, 1982. - С. 174.

6 Т.Б. Длугач. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к

теориям гражданского общества). - Москва, 2006. - 256 с.

7 Құнанбаев А. Қара сөз: Ғаклия. - Семей, Ролан Сейсенбаев баспасы, 2020. - 224 б.

8 Бейсембиев К. Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане начала XX века. - Алма-Ата: Наука, 1965. - 302 с.

9. С. Торайғыров. Үш томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. - Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2002. - 256 б.

10. С. Торайғыров. Үш томдық шығармалар жинағы. Екінші том. - Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2003. - 176 б.

11. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). ХХ ғасырдағы қазақ философиясы. - Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2016. - 385 б.

Transliteration

1 Ojzerman T.I. Problemy istoriko-filosofskoj nauki [Problems of historical and philosophical science]. - 2-e izd. - M.: Mysl', 1982. - 301 s. [in Russ]

2 Dzhunsheev R.E., Kuandykova Je.D., Mussabekova G.K. Y. Altynsarin kazak agartushylyk iliminin ajasynnda [Y. Altynsarin in the framework of Kazakh education] // *Adam alemi*. - 2023. - №3 (97). - B. 34-44. [in Kaz]

3 Segizbaev O.A. Kazak filosofijasynyn tarihy (Ezhelgi tysinikterden XIX - XX birinshi zhartyсынyn ilimderine dejin) [History of Kazakh philosophy (from ancient concepts to teachings of the first half of XIX - XX)]: oqu kuraly. - Almaty: Kazak universiteti, 2017. - 330 b. [in Kaz]

4 Segizbaev O.A. Tradicii svobodomyслиja i ateizma v duhovnoj kul'turekazahskogo naroda [Traditions of freethinking and atheism in the spiritual culture of the Kazakh people]. - Alma-Ata: Nauka, 1973. - S. 168. [in Russ]

5 Kasymzhanov A.H. Abu-Nasr al'-Farabi [Abu-Nasr al-Farabi]. - M.: Mysl', 1982. - S. 174. [in Russ]

6 T.B. Dlugach. Tri portreta jepohi Prosveshhenija. Montes'k'jo. Vol'ter. Russo (ot koncepcii prosveshhennogo absoljutizma k teorijam grazhdanskogo obshhestva) [Three portraits of the Enlightenment. Montesquieu. Voltaire. Rousseau (from the concept of enlightened absolutism to theories of civil society)]. - Moskva 2006. - 256 s. [in Russ]

7 Kunanbaev A. Kara soz: Gaklija [Black word: Ghaklija]. - Semej, Rolan Sejsenbaev baspasy, 2020. - 224 b. [in Kaz]

8 Bejsembiev K. Progressivno-demokraticheskaja i marksistskaja mysl' v Kazahstane nachala XX veka [Progressive democratic and Marxist thought in Kazakhstan at the beginning of the 20th century]. - Alma-Ata: Nauka, 1965. - 302 s. [in Russ]

9 S. Torajgyrov. Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy. Birinshi tom [A collection of works in three volumes. The first volume]. – Almaty, «Zhibek zholy» baspa үji, 2002. – 256 b. [in Kaz]

10. S. Torajgyrov. Ysh tomdyq shygarmalar zhinagy. Ekinshi tom [A collection of works in three volumes. The second volume]. – Almaty, «Zhibek zholy» baspa үji, 2003. – 176 b. [in Kaz]

11 Kazak filosofijasy tarihy (ezhelgi dauir-den kazirgi zamanga dejin). XX gasyrdagy kazak filosofijasy [History of Kazakh philosophy (from ancient times to modern times). Kazakh philosophy of the 20th century]. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu Instituty, 2016. – 385 b. [in Kaz]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Расилхан Ербосынович Джуншеев* доцент, философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>
- Гавхар Курманбековна Мусабекова* аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан, email: mgm_7@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9896-6847>
- Расилхан Ербосынович Джуншеев* доцент, кандидат философских наук, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>
- Гавхар Курманбековна Мусабекова* старший преподаватель, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, email: mgm_7@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9896-6847>
- Rasilkhan Dzhunsheev* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>
- Gavkhar Mussabekova* Senior Lecturer, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, email: mgm_7@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9896-6847>

